

Dr Behija Zlatar

PODIZANJE I ODRŽAVANJE OBJEKATA ISLAMSKE ARHITEKTURE U SARAJEVU U XVI VIJEKU

Turci su svojim dolaskom na Balkan izvršili znatne promjene u svim vidovima života, a naročito su ti uticaji došli do izražaja u gradovima, u kojima se dešavaju duboke promjene. Na mjestu starih trgova ili kao sasvim nova naselja razvili su se mnogi gradovi orijentalno-muslimanskog tipa. Osobnosti tih gradova bilo je brojno stanovništvo, pretežno muslimansko, monumentalne islamske građevine te velika čaršija u kojoj su cvali raznovrsni zanati.

Interesi osmanske države nalagali su da se ratovima opustošena područja ožive, da se izgrade novi gradovi onakvi kakvi su odgovarali islamskoj državi. Jedan od gradova, koji je osnovan na dosta opustošenom području usljed čestih ratova je i Sarajevo. Temelje budućeg šehera, administrativnog, vojnog, trgovačkog i kulturnog centra Bosanskog sandžaka, kasnije pašaluka, položio je Isa-beg Ishaković, podigavši svoje zadužbine na zemljištu stanovnika srednjevjekovnog sela Brodca (područje današnje Bendbaše). Grad se brzo počeo razvijati, ali i pored te činjenice, nije se ni po čemu posebno isticao u poređenju sa našim drugim gradskim naseljima. Međutim, tokom XVI vijeka Sarajevo je postalo jedan od najvećih gradova na Balkanu. Broj mahala u gradu, koji je najbolji pokazatelj urbane razvijenosti jednog islamsko-orijentalnog grada, pokazuje da je Sarajevo u XVI vijeku dostiglo kulminaciju u urbanom razvitku u vrijeme osmanske vladavine. Krajem XV vijeka grad je imao samo tri muslimanske mahale, Džemat hrišćana i Džemat Dubrovčana, a krajem XVI vijeka 91 muslimansku mahalalu, dvije hrišćanske i Džemat Jevreja. Da se Sarajevo najintenzivnije razvijalo tokom XVI vijeka pokazuje i podatak da je početkom XVII vijeka bio izgrađen gotovo sav prostor koji je sačinjavao gradsku teritoriju do austro-ugarske okupacije.

U svim islamskim zemljama, pa i u Osmanskom carstvu, arhitektura je bila najrazvijenija grana umjetnosti. Najmnogobrojniji objekti te arhitekture podignuti u Sarajevu tokom XVI vijeka bile su džamije i mesdžidi.

U najranije vrijeme islama riječju mesdžid označavala se svaka islamska bogomolja; čak nije bilo razlike između medrese, džamije i mesdžida. Međutim, kasnije je izvršena diferencijacija između naziva džamija i mesdžid, s tim što je naziv džamija dobio šire

značenje.¹ U zemljama turske civilizacije mesdžid je mala mahalska džamija u kojoj se ne obavljaju zajedničke molitve petkom i Bajramom, dok su džamije veće bogomolje u kojima se pored svakodnevnih molitvi obavljaju i molitve petkom i Bajramom.

Džamije u Sarajevu podizali su visoki funkcioneri osmanske vlasti, bogati trgovci i zanatlije kao i drugi građani Sarajeva. Većina tih ljudi, pa i visokih funkcionera, bili su porijeklom iz Bosne, a neki su bili i u rodbinskim vezama sa carskom kućom. Sama veličina i izgled džamije u velikoj je mjeri zavisila ne samo od onih koji su je podizali, nego i od njihovih projekatata i majstora.

Džamije nisu bile samo mjesta gdje su se ljudi okupljali radi zajedničke molitve, nego i mjesta gdje su se održavala predavanja, učio napamet Kur'an, slušao hadis i drugo. Pored njihove osnovne uloge kao sakralnih i kulturno-prosvjetnih objekata, džamije su predstavljale i centre mahala koje su nosile imena osnivača džamije.

O broju džamija i mesdžida najiscrpnije podatke pružaju turski katastarski popisi-defteri. Na osnovu tih podataka vidimo da je u Sarajevu tokom XV i XVI vijeka podignuto preko 100 džamija. Neki su stradale u požarima, na njihovom mjestu su podizane nove, tako da je Sarajevo krajem XVI vijeka imalo oko 90 džamija i mesdžida.

Među tim džamijama ističe se nekoliko koje se svojom arhitekturom izdvajaju od mnogobrojnih manjih mahalskih džamija i mogu se svrstati u monumentalne građevine islamske arhitekture. Pa iako ih nije bilo mnogo, u odnosu na druge veće centre Osmanskog carstva, s obzirom da se gradilo sve za čovjeka i u odnosu na njega, ne može se reći da nije bilo vrijednih arhitektonskih ostvarenja. Gotovo sve monumentalne građevine podignute su na području čaršije i vrlo lijepo su ukomponovane sa niskim dućanima, stambenim zgradama, hanovima i karavansarajima. U arhitektonskom smislu nisu se mnogo razlikovale od građevina u drugim balkanskim zemljama podizanim u isto vrijeme. Svojim osobinama, prostornim, stilskim i konstruktivnim bile su dostojan tumač tursko-islamske ideologije.²

Prva veća džamija pod kupolom podignuta u Sarajevu bila je zadužbina Mustafa-paše Skenderpašića. Nalazila se pokraj zadužbina Mustafa-pašinog oca, poznatog bosanskog sandžak-bega Skender-paše, na zapadnoj periferiji starog Sarajeva. Mustafa-pašina džamija, poznatija pod imenom Skenderija, porušena je 1936. godine. U vrijeme kada je džamija u Sarajevu završavana, 1518. godine, Mustafa-paša je bio sandžak-beg u Tripolisu u Siriji, gdje je napisana i vakufnama o osnivanju i održavanju njegovih zadužbina. Prema tom dokumentu, čiji original se nalazi u Sarajevu u Gazi Husrefbegovoj biblioteci, Mustafa-paša je za održavanje svojih zadužbina ostavio jedan zemljišni posjed (mezru) zvanu Vesela Straža u blizini grada Akhisara (Prusca). Od prihoda navedene mezre izdvajala su se sredstva za carsku blagajnu, desetina za muteveliju, a ostali prihodi koristili su se za

¹ *Islâm Ansiklopedisi*, 8 cilt, Istanbul 1960, s.v. Mescid

² A. Andrejević, *Islamska monumantalna arhitektura XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd 1984, str. 100.

održavanje zadužbina i plate njihovih službenika.³ Tokom XVI vijeka osnovano je još pet manjih vakufa čija sredstva su korištena za održavanje spomenute džamije. U popisu vakufa iz 1604. godine zapisano je da »Vakuf džamija Skenderije, koju je podigao umrli Mustafa-paša«, ima prihode i od sedam dućana u sarajevskoj čaršiji čiji godišnji prihod je iznosio 1020 akči te još 105 akči od zakupnine dućanskog zemljišta.⁴

Druga potkupolna džamija podignuta u Sarajevu je džamija Muslihudina Čekrekčije, bogatog zanatlije koji se bavio izradom čekrka. Sagrađena 1526. godine, u sjeveroistočnom dijelu Bašaršije, danas predstavlja najstariju potkupolnu džamiju u Sarajevu. Njena arhitektonska osobenost je pritisnuta kupola, što je opredijelilo prof. H. Kreševljakovića na pretpostavku da je njen graditelj pripadnik škole poznatog arhitekta Mimar-Hajrudina. Druga njena osobenost je minaret, koji je za razliku od drugih minareta unesen u sami zid džamije. Centralni molitveni prostor ima oblik nepravilnog kvadrata, koji zaklapaju niski zidovi. Unutrašnjost džamije osvjetljavaju četiri kupolna prozora, postavljena iznad ugaonih trompi, kao i po tri prozora na svakom od zidova. Trijem džamije nije nikada bio pokriven kupolama.⁵

Vakufnama o osnivanju džamije Muslihudina Čekrekčije sačuvala se u originalu, a pisana je arapskim jezikom.⁶

Za održavanje džamije, kao i mekteba koji je podigao u Mahali Sarača Ismaila, Muslihudin Čekrekčija ostavio je 35.000 dirhema srebrenog novca i 45 dućana u sarajevskoj čaršiji, i to u Sabljarskoj čaršiji, Saraj-čaršiji te u blizini Firuz-begovog hamama. Prihodi od dućana i prihodi dobiveni od provizije gotovog novca trošili su se za plate službenika džamije, mekteba i vakufa (imam 4 akče dnevno, mujezin dvije akče, učitelj tri akče, nazir jedna akča dnevno), te za osvjetljenje i prostirku u džamiji 60 akči mjesečno.⁷ Prihodi vakufa Muslihudina Čekrekčije iznosili su godišnje 7.600 akči.⁸ Tom vakufu pripadalo je i jedno veliko zemljište tzv. Čakrčinica, a to je prostor današnjeg Velikog parka u centru Sarajeva.

Negdje u isto vrijeme kada je izgrađena džamija Muslihudina Čekrekčije podignuta je u Sarajevu još jedna džamija u samom centru Bašaršije, koja se prvi put spominje u popisu Bosanskog sandžaka iz 1528. godine. To je džamija Havadže Duraka, poznatija pod imenom Bašaršijska džamija.

³ H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), III—IV/1952, Sarajevo 1953, str. 403—413.

⁴ Ankara, *Tapu ve kadastro* (TK), No 477, fo 344.

⁵ A. Andrejević, *Islamska monumentalna arhitektura XVI veka u Jugoslaviji*, str. 29—30.

⁶ H. Kreševljaković, *Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije*, Sarajevo 1938, str. 30.

⁷ Istanbul *Basbakanlik Arsivi* (BBA), *Tapu defter* (TD), No 211, fo 394.

⁸ Istanbul, BBA, TD No 462 str. 20: Ankara, TK No 477 fo. 345—346.

Kako se nije sačuvala vakufnama o osnivanju i održavanju navedene džamije, jedine podatke o njenom održavanju pružaju defteri. Ti podaci pokazuju da su sredstva za njeno održavanje dolazila od prihoda 29 dućana, koji su se nalazili u blizini Firuz-begovog hamama, i 22 dućana u drugom dijelu sarajevske čaršije, što je donosilo godišnji prihod od 7.494 akče. Ta sredstva korištena su za plate službenika džamije i vakufa (imam dnevno 4 akče, hatib dvije akče, mujezin tri akče, mutevelija i nazir po dvije akče dnevno kao i za osvjetljenje i opravku džamije jedna i po akča dnevno.⁹

Najmonumentalniju džamiju u Sarajevu podigao je 1531. godine poznati bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg, čije su zadužbine dale poseban pečat Sarajevu. Njegova biografija pokazuje da je uz zavidno obrazovanje veoma brzo napredovao u službi. Pod njegovim vodstvom osvojena su velika područja u jugozapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Slavoniji. Ti ratni uspjesi donosili su velike materijalne prihode od kojih je najveći dio utrošen za izgradnju Gazi Husrev-begovih zadužbina u Sarajevu. Može se bez dileme reći da građevinskom djelatnošću Gazi Husrev-bega Sarajevo dobiva status šehera. Jedan od razloga što je podigao tolike građevine u Sarajevu je i njegovo porijeklo (otac Ferhad-beg bio je rodom iz Hercegovine), a i žena mu je najvjerojatnije bila iz Sarajeva (oslobođena robinja njegove sestre Neslišah, koja je takođe u Sarajevu podigla jednu džamiju).¹⁰

Gazi Husrev-begova džamija je najmonumentalniji objekat islamske arhitekture u Sarajevu. Njena konstrukcija je daleko složenija i smjelija nego i kod jedne potkupolne džamije podignute u Bosni i Hercegovini. Graditelj joj je prethodnik poznatog arhitekta Sinana, glavni carigradski arhitekt Perzijanac Adžem Esir Ali, koji je ujedno projektovao i Gazi Husrev-begov hanikah, imaret i medresu.¹¹

Po svom tlocrtu, koji je razvedeniji nego u drugim džamijskama u Sarajevu, ova građevina pripada ranocarigradskom periodu koji se oformio još u brusanskoj školi, a po svojoj unutrašnjoj dekoraciji nalazi se na prelazu ka carigradskom klasičnom tipu.¹²

Srednji dio džamije pokriven je velikom kupolom i vezan je pomoću lukova sa bočnim prostorom. Snažan minaret usklađen je sa drugim građevinskim elementima objekta i neponovljen je u osmanskoj arhitekturi u Bosni. Unutar džamije glavni dekorativni elementi su stalaktiti sa pandatifima, potkupole, stalaktitni mihrab, bogato dekorisan minber i mahfil.¹³ Svojim dimenzijama Begova dža-

⁹ Istanbul, BBA, TD No 462 str. 27, Ankara TK No 477 fo 346.

¹⁰ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985, str. 80.

¹¹ S. Balić, *Kultura Bošnjaka — Muslimanska komponenta*, Wien 1973, str. 127 ; B. Luis, *Svijet islama*, Beograd 1979, str. 305.

¹² H. Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo 1983, str. 197.

¹³ H. Redžić, *Ko je graditelj Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu*, Radovi, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filološki nauka, knj. 5, Sarajevo 1960, str. 149.

mija dominira čaršijom. Mnogi poznavaoi islamske arhitekture saglasni su u tome da bi Gazi Husrev-begova džamija sa svojim smjelim konstruktivnim rješenjima, bogatom dekoracijom i velikim minaretom, bila značajno arhitektonsko ostvarenje svoga doba čak i da je podignuta u Istanbulu.¹⁴

Za održavanje džamije kao i drugih objekata koje je podigao u Sarajevu Gazi Husrev-beg je osnovao vakuf o kome su sačuvane tri vakufname napisane od decembra 1531. godine do novembra 1537. godine. Iz vakufnama se vidi da je Gazi Husrev-beg zavještao velika materijalna dobra u Serezu, Sarajevu, Tešnju, Jajcu, Ostrovici i Požegi. Što se tiče Sarajeva, tu su se zavještajna dobra sastojala od raznih mulkovnih i privrednih objekata i građevinskog zemljišta koja su donosila velike materijalne prihode. Najveći iznosi dobivali su se od interesa gotovog novca koji je davan u zajam. Godine 1540. Gazi Husrev-begov vakuf imao je 900.000 akči gotovog novca, što je donosilo godišnji prihod od 90.000 akči, te prihode od dućana u Franačkoj i Aščijskoj čaršiji i od kuća i mlinova u iznosu od 9.340 akči.¹⁵

U drugoj polovini XVI vijeka prihodi Gazi Husrev-begovog vakufa su se uvećali. Gotovina je iznosila 944.794 akče, što je donosilo godišnji prihod od 94.479 akči. Značajan prihod donosio je i Gazi Husrev-begov karavansaraj, 47.000 akči godišnje, zatim hamam 7117 akči, te mnogobrojni dućani (215), kuće, mlinovi, građevinsko zemljište, vinogradi, što je sve skupa donosilo godišnji prihod u iznosu od 188.754 akče.¹⁶ Isti prihodi Gazi Husrev-begova vakufa zadržali su se sve do prve polovine XVII vijeka.¹⁷ Iznos od 188.754 akče odnosi se samo na prihode u Sarajevu. Ostali prihodi širom Bosne iznosili su 135.658 akči, tako da je ukupan prihod Gazi Husrev-begova vakufa u drugoj polovini XVI vijeka i na samom početku XVII vijeka iznosio 347.455 akči.¹⁸ Ti prihodi su se trošili za plate službenika Gazi Husrev-begovih objekata te za njihove opravke.

Bosanski sandžakbeg Ferhad-beg Vuković Desisalić sagradio je 1561/62. godine još jednu potkupolnu džamiju u Sarajevu, pored koje su se nalazili mekteb, česma i imaret, a do danas se je sačuvala samo džamija i okolo nje malo groblje. Zgrada džamije ima kvadratnu osnovu (10,90 x 10,90) na kojoj leže masivni zidovi koji preko trompi i tambura nose kupolu. Sagrađena je od tesanog kamena, presvedena kupolom sa skladno izvedenim minaretom. Unutrašnjost džamije je veoma lijepo urađena, posebno mihrab, minber i mahfil. To je jedna od rijetkih džamija u Sarajevu na kojoj se sačuvala zidna dekoracija. Njen prvi bojeni sloj pronađen je prilikom konzervatorskih radova 1967—68. godine, a nastao je u drugoj po-

¹⁴ N. Kurto, *Objekti Gazi Husrev-begovog vakufa i mogućnost njihove revitalizacije*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke IX—X, Sarajevo 1983, str. 306.

¹⁵ B. Zlatar, *Popis vakufa u Bosni u XVI stoljeću*, POF XX—XXI, Sarajevo 1974, str. 130.

¹⁶ Istanbul, BBA, TD No 462, str. 27.

¹⁷ Ankara, TK, No 477, fo 347.

¹⁸ Ankara, TK, No 477 fo. 347.

lovini XVI vijeka, odmah nakon izgradnje džamije. Motivi te dekoracije nađeni su na kupoli, njenom vijencu u sfernim trouglovima između trompi, u podnožju trompli, u lunetama donjeg reda prozora i na mihrabu i podsjećaju na fočansku Aladžu i njeno slikarstvo iz šeste decenije XVI vijeka.¹⁹

Vakufnama o osnivanju i održavanju zadužbina Ferhad-bega Vukovića nije se sačuvala, a ni defteri ne daju nikakve podatke o ovom vakufu.

Njegova zadužbina je jedna od mnogih koje svjedoče da su ljudi iz ovoga kraja podizali građevine da bi podstakli razvoj rodnog mjesta. Ferhad-beg je porijeklom iz poznate sarajevske porodice Vuković—Desisalić, čiji su članovi bili ugledne ličnosti u društvenom i privrednom životu grada. Dok su primorski majstori gradili u Sarajevu Ferhad-begovu džamiju, u isto vrijeme majstor Todor Vuković radio je kućnu ikonu Ferhad-begovom rođenom bratu Jovanu.²⁰ To je jedan od mnogobrojnih primjera gdje su članovi jedne porodice ostajali u svojoj vjeri dok su drugi prihvatili islam.

I Careva džamija, podignuta 1565. godine na mjestu prve sarajevske džamije, koju je osnovao Isa-beg Ishaković po naređenju sultana Mehmeda El Fatiha, spada među monumentalne građevine islamske arhitekture u Sarajevu. U većini gradskih naselja u Bosni prvo su podizane carske džamije po naređenju sultana i to iz državnih sredstava, a nisu predstavljale i vakufske zaklade sultana. Službenici koji su radili u carskim džamijama bili su državni službenici i dobivali su plate iz državnih sredstava.²¹ Službenici Careve džamije u Sarajevu (imam, hatib i mujezin) posjedovali su timare, dok su troškovi za džamijsko osvjetljenje, prostirku, održavanje čistoće i opravke isplaćivane iz državnih prihoda od harača.²²

Careva džamija pripada standardnom tipu jednodimenzionalne kupolne džamije sa trijemom i jednim minaretom, 45 metara visokim, koji se uz onaj uz Karađozbegovu džamiju u Mostaru ubraja među najljepše u Bosni i Hercegovini.²³ Slikarski motivi na zidovima ove građevine pokazuju da se zidno slikarstvo »... mnogo više negovalo u gradu na Miljacki no što se to obično mislilo«.²⁴ Elementi tog slikarstva upućuju da su nastali u XVI vijeku jer su vrlo slični kod drugih djelimično ili potpuno očuvanih spomenika u Bosni : Begove džamije u Sarajevu (1531/32), Aladže džamije u Foči (1551), Ferhadije u Sarajevu (1561/62) i Dukatarove u Livnu (1587/88) kao i po drugim centrima Osmanskog carstva.²⁵

¹⁹ A. Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost XVI veka u Jugoslaviji*, str. 91.

²⁰ Đ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1878)*, Sarajevo 1965, str. 38.

²¹ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, POF XX/1975, Sarajevo 1977, str. 136—137.

²² Istanbul, BBA TD No 211 fo 390; Ankara TK No 477 fo 342.

²³ A. Andrejević, *Arhitektura i zidno slikarstvo XVI veka sarajevske Careve džamije*, Saopštenja Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1986, str. 142.

²⁴ Isto, str. 148.

²⁵ Isto, str. 153.

Kupolne džamije koje su građene u Sarajevu pripadaju tipu jednodobrostočne kupolne džamije sa trijemom nad kojim se nalaze tri ili više kupola i minaretom sa desne strane (džamija Muslihudina Čekrekčije, Ali-pašina, Mustafa-paše Skenderpašića i džamija Ferhad-bega Vukovića Desisalića) i tipu višeobrostočne kupolne džamije sa razruženom osnovom (Gazi Husrev-begova džamija). Te građevine su svojim konstruktivnim rješenjima i stilskim odlikama prevazilazile ono što je podizano na ovom prostoru.

Osim gore navedenih džamija, u Sarajevu je tokom XV i XVI vijeka podignuto još nekoliko džamija koje se svojom arhitekturom odvajaju od manjih mahalskih džamija. To je u prvom redu Ali-pašina džamija, sagrađena u vrijeme kada je osmanska građevna djelatnost bila u punom procvatu i koju mnogi istoričari umjetnosti s pravom ubrajaju među najljepše kupolaste džamije u našoj zemlji, zatim Bijela džamija na Vratniku, Jahja-pašina, Džamija Vekil-harč Mustafe, Buzadži Hadži Hasanova, Magribija.

Do kraja XVI vijeka u Sarajevu su podignute još slijedeće džamije i mesdžidi: Mehmed-bega Minetovića, Bali-bega Malkočevića, Ajas-bega, Jahja-paše u Komatinu, Skender-paše na Kovačima, Jakub-paše, Šejha Feruha (Abdesthana), Kekeki Jusufa, Havadže Kemala (Čemaluša, Kučuk Jazidži, Sarača Ismaila, Hadži Pašajigita, Kebkebirov mesdžid, Sagrački Mahmuda, Mevlana Arapa, Davud Čelebije, Mimar Sinana, Sarača Alije, Skendera Čehaje, Mehmed-bega Isabegovića, Dukandar Jusufa, Hadži Ejnehana (2), Stari Hadži Ejnehanov mesdžid, Hadži Mustafe sina Jusufa, Munla Arapa, Hadži Memi, Hadži Hajdara, Hadži Alije, Hadži Idrisa, Kemal-bega, Jagdži Ahmeda, Katiba Kasima, Tuti hatun, Armagandži Sinana, Hadži Džafera, Haseći Hatun, Kartal Hadži Ejnehana, Abdi halife, Hubjar-bega, Hadži Mehmeda Balića, Peltek Husamudina, Tabaka Hadži Sulejmana, Buzadži Hadži Jahja, Kerime, žene Bali-vojvode, Nalbanta Sinana, Hadži Mehmeda Vlakovca, Sinana Halife, Halača (pucara) Hadži Davuda, Hadži Mehmeda Bakarevića, Hadži Ahmeda, Janjičara Nezira, Hadži Ejnehana, Hadži Alije, Čohadžije Hadži Sulejmana, Bakrbabe Hadži Alije, Hadži Turhana, Čoban Hasan vojvode, Hadži Osmana (Tabački mesdžid), Hadži Ahmeda, Hadži Balije, Kalin Hadži Alije, Hadži Sinana Demeća, Pačadi Hadži Nesuha, Bosanskog mule Bali efendije, Hadži Mustafe Hodžića, Gerdeni Hadži Husejna, Sagir Hadži Mahmuda, Hadži Hasana Nežića, sarajevskog muftije i muderisa Gazi Husrev-begove medrese Sulejman efendije, Kadije Hasan efendije (Brdo džamija), Hadži Ibrahima Ojandžića, Hadži Husejna, Hadži Hasana Pehlivana, Hadži Oruča, Hadži Jusufa, Hasana vojvode, Mehmed-bega Hadži Sinana, Hadži Sejdi, Harači Mustafe, Hasana, sina Davuda, Firuz bega, Hodžić Sinana, Hasana Terzić, Sinana Čelebije, Ahmeda Čelebije, Hadži Husejna, umrlog Hasan-efendije, Hadži Mehmeda, gradskog čehaje, Hadži Isa, Halil-age i umrlog muftije.^{25a}

Sve ove džamije nose osobine osmanlijske arhitekture, koja je najmlađi izdanak islamske arhitekture, ali su prostorno znatno manje od monumentalnih džamija u Istanbulu, Jedreni i drugim centri-

^{25a} Istanbul, BBA, TD No 157, No 211, No 379, No 462; Ankara No 477.

ma osmanskog carstva. To što su ove građevine po svojim dimenzijama manje od onih u Istanbulu ne umanjuje njihovu vrijednost, već je to znak materijalnih mogućnosti sredine u kojoj su nastale. U vrijeme kada su Turci zauzeli Bosnu oni su već imali izgrađen stil džamija koje su podizali u novoosvojenim krajevima. To su bile džamije tzv. brusanske škole koja se razvijala pod uticajem seldžučke džamije i vizantijske potkupalne građevine.

Svaka džamija imala je imama i mujezina, a neke i hatiba. U većim džamijama bila su i po dva ili više imama, zatim vaizi te ljudi koji su učili pojedine dijelove iz Kur'ana (džuzhan). O održavanju džamija brinuli su se kajjimi, poslužitelji i drugi službenici. Svi oni dobivali su plate koje su bile određene vakufnamom, a službenici nekih džamija umjesto plate uživali su timare u okolini Sarajeva.

U svim popisima Sarajeva prvo su upisivani imami i mujezini, a zatim ostali građani. Vjerski službenici plaćali su manji porez i bili su izdvojeni kao posebna kategorija gradskog stanovništva. Kako su džamije služile ne samo za okupljanje vjernika u zajedničkoj molitvi, nego i kao mjesta u kojima su bila organizovana predavanja iz oblasti vjerskih nauka, te su kao takve bile i rasadnici islamske prosvjete i kulture, to su i vjerski službenici bili kreatori i učesnici u kulturnom životu grada tog vremena.

Među građevinama osmanske arhitekture značajno mjesto zauzimaju i prosvjetni objekti: medrese (srednje i više škole), mektebi (osnovne škole) i biblioteke.

Osnovno obrazovanje sticalo se u mektebima, koji su u Sarajevu postojali gotovo u svakoj mahali, te je prema tome bilo mekteba onoliko koliko je bilo mahala u gradu. Obično su građeni pokraj džamije u sklopu jednog vakufa, kao zadužbine pojedinaca jer nije bilo državnih škola. Po svojoj vanjskoj arhitekturi mektebi se ni po čemu nisu razlikovali od običnih stambenih prizemnih kuća i nijedan po svojoj koncepciji i arhitekturi ne ulazi u red monumentalnih građevina. Jedini koji se razlikovao po svome rješenju i masivnom građenju bio je Gazi Husrev-begov mekteb.²⁶

Srednje, više i visoko obrazovanje sticalo se u medresama. To su bile škole internatskog tipa, a sastojale su se od jedne učionice (dershane) i soba za đake. To su bile samoupravne jedinice u okviru vakufa, koji je i sam djelovao kao autonomna institucija. U medresama su učenici prvenstveno sticali znanje iz oblasti teoloških nauka te osnove gramatike i sintakse. Oni koji su pokazivali interesovanje za dalje usavršavanje odlazili su u Istanbul ili druge centre gdje su postojali stručnjaci za oblasti u kojima su se željeli usavršavati.

U Sarajevu je u XVI vijeku bilo nekoliko medresa od kojih je po svome renomeu a i po arhitekturi najpoznatija Gazi Husrev-begova, poznata pod imenom Kuršumlija jer je pokrivena olovom. Sagrađena je 1537. godine tačno preko puta ulaza u Begovu džamiju. Gazi Husrev-beg je ostavio 700.000 drama srebrenog novca za njenu izgrad-

²⁶ M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, POF XX—XXI/1970, Sarajevo 1974, str. 269.

nju i održavanje. Vakufnamom je bilo određeno iz kojih oblasti će učenici sticati znanje. To je bio tefsir (tumačenje Kur'ana), hadis (islamska tradicija), ahkam (šerijatsko pravo), usul (institucija šerijatskog prava) meani ve bejan (poetika i retorika) kelam (dogmatika na metafizičkoj osnovi i ostalo što bude iziskivalo vrijeme.²⁷

Glavni stupovi islamskog obrazovanja bili su muderisi i svaka medresa imala je najmanje jednog muderisa. U Gazi Husrev-begovoj medresi bilo ih je više, a glavni muderis bio je skoro redovno i sarajevski muftija.

Harmonične dispozicije i izvanrednih proporcija, velike umjetničke vrijednosti, Kuršumlija, i pored toga što nije velika, djeluje monumentalno i po svojoj arhitektonskoj vrijednosti mišta ne zaostaje za Begovom džamijom.²⁸ Građena po uzoru na carigradske medrese, ona je vjerovatno djelo čuvenog arhitekta Mimar-Sinana obzirom na njenu arhitekturu koja je tako izvedena da joj se nijedan detalj ne može ni dodati ni oduzeti a da ova građevina ne izgubi od svoje vrijednosti.²⁹

Prvu medresu u Sarajevu podigao je na samom početku XVI vijeka bosanski sandžakbeg Firuz-beg (1505—1512). Potpuno je stradala u požaru 1697. godine i nije se nikada obnavljala, a na nju nas danas podsjeća naziv jednog kraja u Sarajevu — Medrese. Vakufnama o osnivanju i održavanju Firuz-begove medrese nije se sačuvala, ali u popisima vakufa iz 1540., 1565. i 1604. upisani su prihodi i rashodi ovog vakufa. Za medresu kao i mesdžid i česme koje je podigao u njenoj blizini Firuz-beg je uvakufio jedan hamam u Sarajevu, zatim više dućana, mlinova i bašči koji su donosili prihod od 19.761 akču.³⁰ Kasnije se taj prihod nešto umanjio i iznosio je 17.112 akči.³¹

O medresi Mehmed-bega Isabegovića koja je sagrađena oko 1520. godine nisu se sačuvali nikakvi arhivski podaci, a i sama građevina je potpuno nestala tako da ne znamo kako je izgledala.^{31a}

Gazi Husrev-beg je 1531. godine sagradio još jednu medresu, tzv. hanikah. — poseban tip medrese gdje se izučavala mistična filozofija. Nalazio se u neposrednoj blizini Kuršumlije, a porušen je 1931. godine. Kao organizacija sufija i kao urbano građevinski kompleks, hanikah je varirao od jednostavne tendirajući ka razvijenijoj i kompleksnijoj formi sufi institucije. Posebna karakteristika hanikaha kao organizacije derviša koji se razvijao u Bosni i Hercegovini je njegov kongregacioni karakter, budući da je bio vezan za određeni derviški red. Gazi Husrev-begov hanikah pripadao je redu halvetija.³²

²⁷ Vakufnama za Gazi Husrev-begovu medresu, Spomenica Gazi Husrev-begove 400-godišnjice, Sarajevo 1932, str. 33.

²⁸ M. Bećirbegović, nav. djelo, str. 292.

²⁹ Dž. Čelić, *Kršumlija medresa u Sarajevu*, Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd 1955, knj. IV—V, str. 260.

³⁰ Istanbul, BBA, TD No 211 fo 391.

³¹ Istanbul, BBA TD No 462 str. 23; Ankara, TK No 477 fo. 344.

^{31a} H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo 1960, str. 110.

³² Dž. Čehajić, *Gazi Husrev-begov hanikah*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. IV, Sarajevo 1876, str. 3.

Godine 1538. sarajevski feudalac Kemal-beg podigao je u okviru svoga vakufa pored mesdžida i mekteba i jednu medresu. Njegovi objekti nalazili su se u Koševu, nekadašnjem srednjovjekovnom selu, koje podizanjem navedenih objekata postaje jedna od sarajevskih mahala. Za održavanje svojih objekata Kemal-beg je uvakufio 19 dućana u Mahali Čakrčijinog mesdžida (Bašćaršija) i nešto gotovog novca, što je donosilo godišnji prihod u iznosu od 12.140 akči, koji se koristio za plate muderisa, mualima, imama, mujezina, halife, mutevelije, za osvjetljenje i prostirku u mesdžidu te za učenike u medresi.³³ Krajem XVI vijeka broj učenika u medresi je znatno smanjen, što se vidi iz specifikacije prihoda u popisu vakufa iz 1604. godine,³⁴ a 1697. godine je potpuno izgorjela u požaru.

Pored redovnih škola islamsko obrazovanje sticalo se i na javnim predavanjima, koja su se pored džamija održavala i u tekijama. Tokom XV i XVI vijeka u Sarajevu je izgrađeno šest tekija: Isa-begova, Skender-pašina, tekija gazija (boraca za vjeru), Turna derviša, Džandžu gaza i derviša Hadži dede.^{34a} Nijedna od tih tekija nije se sačuvala. To su bile mahom skromne građevine koje su se sastojale od jedne prostorije za zajedničke obrede (simahana) zatim od prostorija za dervişe, musafirhane (gostionice), stana za šejha i dvorišta.

Tekije su tokom XV i XVI vijeka vršile određenu društvenu i ideološku funkciju. Tu su se pored vršenja derviških obreda izučavala djela velikih mističnih pisaca i mislilaca. Derviši su svojim učenjem i ponašanjem imali velikog uticaja na narodne mase, posebno u prvim decenijama osmanske vlasti. Oni su stroge odredbe ortodoksnog islama svojim učenjem i shvatanjem činili pristupačnijim za narodne mase.

Širenjem islamske kulture u našim krajevima dospjele su u Sarajevo ili tu nastale mnoge knjige koje su većinom pisane na orijentalnim jezicima. Uz džamije, medrese, tekije i mektebe nastajale su mnogobrojne biblioteke, od kojih je najznačajnija Gazi Husrev-begova čije osnivanje se veže za godinu podizanja medrese (1537. godine). Kasnije je prenesena u posebnu zgradu gdje se i danas nalazi.³⁵

Pored građevina sakralnog, društvenog i prosvjetnog karaktera, u Sarajevu su u XVI vijeku podignuti i mnogobrojni objekti privrednog, saobraćajnog i stambenog značaja.

Najznačajniji trgovački objekti podizani u vrijeme turske vladavine su bezistani. To su impozantne građevine podizane u svim većim mjestima. U Sarajevu ih je u XVI vijeku bilo tri, od kojih su se dva sačuvala do danas i predstavljaju vrijedne spomenike osmanske arhitekture.

³³ B. Zlatac, *Popis vakufa u Bosni u XVI stoljeću*, POF XX—XXI, Sarajevo 1974, str. 134.

³⁴ Ankara, TK No 477, fo 348.

^{34a} Istanbul, BBA TD No 57, OIS br. 64 fo 2.

³⁵ H. Šabanović, *Gazi Husrev-begova biblioteka*, Glasnik VIS, Sarajevo 1951, str. 15—18.

Prvi bezistan u Sarajevu podigao je Mehmed-beg Isabegović, sin Isa-bega Ishakovića. Nalazio se na istočnoj strani hana Kolobara. Kako je izgledao ovaj objekat nije poznato jer je potpuno izgorio 1842. godine i nije se više obnavljao.³⁶

Iz sredstava Gazi Husrev-begovog vakufa, poslije njegove smrti, između 1542. i 1543. godine, sagrađen je bezistan, impozantna građevina dužine 109 metara. Duž cijele zgrade i sa vanjske i unutrašnje strane nalazili su se dućani. Pored bezistana podignut je i jedan karavansaraj zvani Tašlihan, koji je zajedno sa bezistanom činio jednu cjelinu.³⁷ Pored domaćih majstora pri gradnji bezistana i Tašlihana učestvovali su i dubrovački majstori na zahtjev građana Sarajeva.³⁸

Treći sarajevski bezistan podigao je veliki vezir i zet Sulejmaná Veličanstvenog Rustem-paša oko 1551. godine. To je monumentalna građevina sagrađena od kamena pokrivena sa dvije male i šest velikih kupola. Poznat je pod imenom Brusa bezistan, jer se u njemu nekada prodavala svila iz Bruse. Vakufnama o osnivanju Brusa bezistana nije se sačuvala, ali u popisu vakufa iz 1604. godine upisan je prihod njegovog vakufa u iznosu od 15.500 akči godišnje koji je dolazio od 77 dućana, koji su se najvjerovatnije nalazili okolo samog bezistana.³⁹

U Sarajevu, kao najznačajnijem trgovačkom i privrednom centru Bosanskog sandžaka, izgrađeno je više hanova i karavansaraja koji su pored svoje osnovne namjene, tj. smještaja putnika, služili i kao mjesta gdje se trgovalo i obavljalo niz poslovnih susreta.

Prvi karavansaraj podigao je Isa-beg Ishaković prije 1462. godine. Imao je 40 soba i mogao je primiti 400 putnika. Početkom XVI vijeka bosanski sandžakbeg Skender-paša sagrađio je jedan veliki han koji se nalazio preko puta njegove tekije na desnoj obali Miljacke. Treći han u Sarajevu podigao je Gazi Husrev-beg pokraj svoga bezistana. U njegovom dvorištu bio je veoma lijep sebilj sa više česama, a nad sebiljem je bila na stupovima mala džamija. Okolo se nalazio čitav niz dućana, a na spratu su bile sobe za putnike. Bogatom Gazi Husrev-begovom vakufu pripadao je i poznati Morića han, koji je najvjerovatnije sagrađen krajem XVI vijeka. Ime je dobio u prvoj polovini XIX vijeka po tadašnjem zakupniku Mustafa-agi Moriću. To je jedan od rijetkih hanova koji se sačuvalo do danas, a služi kao ugostiteljski objekat. Iz XVII vijeka poznat je još han sarajevskog bogataša Kemal-bega, koji se nalazio u Mahali Muslihudina Čekrekčije. Potpuno je izgorio u požaru 1697. godine.⁴⁰

Svi hanovi građeni su obično na jedan sprat izduženog tlocrta. U prizemlju su se nalazili magazini za smještaj robe, staje i kafana, a na spratu su bile sobe za putnike.

³⁶ H. Kreševljaković, *Naši bezistani*, Naše starine II/1954, str. 233.

³⁷ H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, str. 25—26.

³⁸ Historijski arhiv u Dubrovniku, Acta Turcarum, LXXV, br. 3217.

³⁹ Ankara, TK No 477 fo. 349.

⁴⁰ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, str. 21.

Tokom XVI vijeka u Sarajevu je na Miljacki podignuto nekoliko mostova čija je izgradnja bila uvjetovana razvojem komunikacija i podizanjem raznih objekata na jednoj i drugoj obali rijeke. Mostove su podizali prvenstveno visoki državni funkcioneri ili država u ime sultana te bogatiji trgovci i zanatlije. Najstariji most u Sarajevu podigao je Isa-beg Ishaković u osovini vrata Careve džamije na lijevoj obali i Kolobara-hana na desnoj obali, a povezivao je tadašnju glavnu transverzalnu u pravcu od sjevera prema jugu. Početkom XVI vijeka iz sredstava Skender-pašinog vakufa sagrađen je most koji je povezivao njegove zadužbine na desnoj i lijevoj obali Miljacke. Nakon ova dva mosta nastaje treći poznati sarajevski most na mjestu današnje Latinske ćuprije, zatim 1557. nastaje Čobanija, a svega osam godina kasnije peti most-Cumurija. Krajem XVI vijeka podignut je i most pod Alifakovcem, današnja Šeher-čehajina ćuprija.⁴¹

Osobita pažnja u Sarajevu kao i drugim mjestima u vrijeme turske vladavine, obraćala se na izgradnju hamama, vodovoda, česama, šadrvana u skladu sa islamskim propisima o ličnoj higijeni i svakodnevnom pranju. Pored kućnih banja u Sarajevu je u XVI vijeku bilo i sedam javnih kupatila — hamama. U arhitektonskom pogledu bile su to monumentalne građevine, zidane od kamena, pokrivene kupolama i sa lijepom unutrašnjom dekoracijom.

Prvi hamam u Sarajevu bio je zadužbina osnivača Sarajeva Isa-bega Ishakovića, kojeg je on uvakufio za svoju tekiju u selu Brodču na Bendbaši.⁴² Hamam je imao dva odjeljenja, jedno za muškarce drugo za žene.

Poznato je da su se nekretnine vakufske imovine koristile po principu zakupa (mukata'a).⁴³ Sredstva koja su se dobivala od zakupnine Isa-begovog hamama korištena su za plate službenika u tekiji, za opravke te za hranu u tekiji. Godine 1540. zakupnina je iznosila 3.000 akči godišnje, a 1604. godine 4.436 akči.⁴⁴

Na prostoru između ulica Mudželiti i Kujundžiluka nalazio se nekada hamam Ajas-bega, sina Abdulhajeve, bosanskog sandžakbega, koji je potpuno uništen i nema nikakvih ostataka. Prihodi od hamama korišteni su za održavanje mesdžida, mekteba i mosta koje je Ajas-paša podigao u Sarajevu. Godine 1540. prihod od Ajas-pašinog hamama kao i od nekoliko dućana i zemljišta iznosio je 5.568 akči, 1565. godine 7.000 akči koliko i početkom XVII vijeka.⁴⁵

Bosanski sandžakbeg Firuz-beg podigao je 1509. godine jedan hamam na Baš-čaršiji, tačnije u ulici Culhan, koja je i dobila ime po

⁴¹ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi Bosne i Hercegovine*, str. 83.

⁴² H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF II, Sarajevo 1931, str. 5—39.

⁴³ Mukata (ar muqáta a) kao turski finansijsko-pravni termin znači: plaćanje poreza odsjekom, paušalno u novcu, 2. zakup, paušalne zakupnine, 3. objekat zakupa, a to je moglo biti svako državno, feudalno i vakufsko dobro, svaki značajniji izvor prihoda.

⁴⁴ Istanbul, BBA TD no 211 fo 390; Ankara, TK No 477 fo. 342.

⁴⁵ Istanbul, BBA TD No 211 fo 390; Istanbul BBA, TD No 462, str. 21. Ankara, TK No 477 fo 343.

ložionici hamama-Čulhanu. Bila je to prostrana građevina presvedena kupolama sa dva odjeljenja: muško i žensko. Godišnja zakupnina Firuz-begovog hamama iznosila je 7.600 akči.⁴⁶

U prvim decenijama XVI vijeka bosanski sandžakbeg Bali-beg Jahjapašić podigao je džamiju na Bistriku i most na Bistričkom potoku te hamam čiji su prihodi korišteni za održavanje navedenih objekata. U pristupačnim izvorima nema podataka koliki su bili ti prihodi.

Nešto prije 1554. godine Sofi Mehmed-paša podigao je jedan hamam koji se nalazio na Kovačima na početku današnje Kozaračke ulice, a koji je bio isključivo namijenjen za žene.

U vakufnami bosanskog feudalca Kemal-bega pisanoj 18. rebia I 948. (12., (1541), stoji da se iz sredstava njegovog vakufa podigne i jedan hamam.⁴⁷ Da li je došlo do izgradnje hamama nije poznato, jer nisu sačuvani nikakvi materijalni ostaci niti podaci u dokumentima o postojanju takvog objekta. U blizini bolnice Koševo bila je jedna mjava koja se zvala Hamam, što ukazuje na mogućnost da se tu nalazio.⁴⁸

Jedini hamam iz XVI vijeka koji se sačuvao do danas je Gazi Husrev-begov, ali ni on ne služi svojoj svrsi jer je pretvoren u ugostiteljski objekat. Ne zna se tačno kada je sagrađen jer se ne spominje ni u jednoj Gazi Husrev-begovoj vakufnami. Prvi put u dokumentima se spominje 1565. godine u popisu vakufa iz te godine kada mu je godišnja zakupnina iznosila 7.117 akči.⁴⁹

Gazi Husrev-begov hamam imao je dva odjeljenja, muško i žensko, koja su bila iste veličine. Ispred tih odjeljenja nalazio se pretprostor natkriven velikom kupolom u kome se nalazio lijep vodoskok.

Hamami su snabdjevani vodom iz vodovoda koji je u Sarajevu sagrađen još u XV vijeku, a kasnije tokom XVI vijeka znatno proširen. Sarajevo je bilo poznato i po velikom broju česama, šadrvana i sebilja koji su, pored toga što su građane opskrbljivali vodom, doprinosili i ljepšem izgledu grada.

Korisne i humanitarne ustanove koje su podizane u Bosni u vrijeme turske vladavine bile su imareta i musafirhane. Iako male građevine, koje u arhitektonskom pogledu nisu pretstavljale vrijedna ostvarenja, bile su korisne jer su siromašnim i putnicima pružali besplatno prenočište i hranu. Ono što je posebno značajno za ove ustanove je njihova humanitarna namjena kao i činjenica da to nisu bila utočišta samo za putnike i siromašne, nego su se tu hranili i učenici iz medresa, službenici vakufa i mnogi drugi.

Islamska orijentalna kultura izvršila je znatan uticaj i na stvaranje naše stambene arhitekture. Pri podizanju stambenih dijelova tražilo se da se obezbijedi što više zelenila i svjetlosti. Gdje god je bilo

⁴⁶ Ankara, TK No 477 fo. 344.

⁴⁷ Gazi Husrev-begova biblioteka, sidžil br. 1, str. 29.

⁴⁸ H. Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1952.

⁴⁹ Istanbul BBA TD No 462 str. 27.

moguće kuće su građene na mjestima odakle se pružao bolji vidik i pokraj tekuće vode. Tamo gdje nije bilo tekuće vode pristupalo se vještačkom navodnjavanju, kao što je npr. bilo provođenje jednog rukavca Moščanice preko Vratnika i Baš-čaršije. Ta voda tekla je kroz mnogobrojne bašče i avlije stvarajući prijatan ugođaj.

Karakteristika sarajevskih stambenih kuća su doksati, divhane, čerdaci, a svaka kuća je imala bašču. Preuzete od orijentalne arhitekture, te kuće su prilagođene domaćim potrebama i imaju svoje specifičnosti. Odvojene od ulice visokim zidovima, bile su otvorene prema prirodi, drveću, cvijeću.

Svi objekti islamske arhitekture podignuti u Sarajevu građeni su po uzoru na osmansku arhitekturu, ali prilagođeni sredini u kojoj su građani. Tu arhitekturu karakteriše horizontalizam, ekonomičnost i vezanje za mjerilo čovjeka.^{49a} U izgradnji raznih objekata u Sarajevu učestvovali su pored domaćih majstora i drugi, posebno dubrovački.

Svi ti objekti sakralnog, društvenog, privrednog, saobraćajnog i humanitarnog značaja u Sarajevu nastajali su kao zadužbina pojedinaca, visokih funkcionera osmanske vlasti, predstavnika feudalne klase, trgovaca, zanatlija. Osnivanjem zadužbina vakifi su, pored podizanja objekata, obezbjeđivali i materijalna sredstva koja su služila za njihovo trajno održavanje. Sistemom vakufa stvarali su se kulturni i trgovački kompleksi zgrada.

Dostupni izvori pružaju nam značajne podatke o vakufima u Sarajevu u XVI vijeku o njihovom broju, приходima i rashodima. Do sredine XVI vijeka u Sarajevu je osnovano preko 40 vakufa od kojih je svakako bio najbogatiji Gazi Husrev-begov vakuf. Njegova gotovina iznosila je 900000 akči, što je donosilo godišnji prihod u iznosu od 90.000 akči. Ostale prihode donosili su dućani u sarajevskoj čaršiji, mlinovi, kuće, zatim razna dobra u tešanjskoj i jajačkoj nahiji te u Kliškom sandžaku.⁵⁰

Značajne prihode imao je i Isa-begov vakuf: mukata hamama iznosila je godišnje 3.000 akči, mukata karavansaraja 15.000 akči, prihod od mlinova u Sarajevu, Blažuju i Visokom godišnje 9.640 akči, zatim mukate od bašče i voćnjaka 1.200 akči, prihod od raznih čifluka, obradivog zemljišta, njiva, vrtova i drugog godišnje 4.028 akči.⁵¹ Za održavanje džamija Mehmed-bega Minetovića, Jahja-paše, Jakub-paše te medersu, mesdžid i česme Firuz-bega, prihode su donosili dućani u sarajevskoj čaršiji, zakupnine raznog zemljišta, mlinovi, čifluci, zakupnina hamama i drugog.⁵² U svim ostalim vakufima osnovanim do 1540. godine preovladavalo je zavještanje gotovine i dućana u sarajevskoj čaršiji. Prihodi manjih vakufa nisu bili onoliko značajni kao npr. prihodi od hamama, bezistana, karavansaraja, ali su i na taj način stvarana impozantna sredstva koja su igrala značajnu ulogu

^{49a} A. Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, POF III—IV/1952—53, str. 295.

⁵⁰ Istanbul, BBA TD No 211 fo. 397.

⁵¹ Istanbul, BBA TD No 211 fo. 390.

⁵² Istanbul, BBA TD No 211 fo. 391.

u pokretanju daljnjeg razvitka grada. Vakufi su u to vrijeme predstavljali najznačajniji faktor u ekonomskom i kulturnom životu grada. U nedostatku državnih investicionih institucija, vakufi su predstavljali gotovo jedinu osnovu za rješavanje kulturnih i komunalnih potreba u gradu.

U drugoj polovini XVI vijeka uporedo sa opštim razvojem povećan je i broj vakufa. Prihodi iz kojih je bila ogromna suma uloženi materijalnih vrijednosti, predstavljali su značajan faktor u cjelokupnom razvoju Sarajeva. Bogatiji vakufi kao Gazi Husrev-begov, Isabega Ishakovića, Firuz-bega, Mustafa-paše Skenderpašića i drugih predstavnika feudalne klase činili su urbani kostur grada, a njih su dopunjavali i proširivali njihovu funkciju mnogi srednji i manji vakufi kojih je u Sarajevu bilo daleko više.⁵³

Do kraja XVI vijeka broj vakufa u Sarajevu se znatno uvećao. Bosanski defter iz 1604. godine bilježi preko 100 vakufa. Razlog takvog povećanja njihovog broja nije samo u intenzivnijoj izgradnji grada, nego i u osnivanju vakufa koji su bili dodaci većim vakufima i čija su sredstva korištena za plate službenika u određenim vakufima.⁵⁴

Zahvaljujući u prvom redu vakufima, muslimanske vjerske kulture i dobrotvorne ustanove bile su u mogućnosti da stalno djeluju i obavljaju svoju funkciju.

S U M A R Y

THE CONSTRUCTION AND UPKEEP OF THE BUILDINGS OF ISLAMIC ARCHITECTURE IN SARAJEVO IN THE XVth CENTURY

In the XVth century Sarajevo was one of the most developed towns in the Balkans. The number of city districts (mahalla), which is the best indicator of the urban development of an Islamic-Oriental town, shows that Sarajevo in the XVIth century reached a culmination in its urban development during the period of Ottoman rule. At the end of the XVth century the town had only three Muslim city districts, a community (džemat) of Dubrovnik people and a community of Christians; at the end of the XVIth century 91 Muslim city districts, two Christian city districts and a community of Jews.

Of special significance in the urban development of Sarajevo was the waqf (endowments). Numerous representatives of the feudal class, wealthy merchants and craftsmen, as well as other citizens, invested their properties in the construction of the town. Using their personal fortunes which were often acquired on the battlefield, they built

⁵³ Istanbul, BBA TD No 462 str. 20—33.

⁵⁴ A. I. Ibr. TK, No 477 s. 242, 254.

mosques, covered markets (bezistan), public baths (hamam), caravanserais, inns (han), bridges, schools and other buildings. These resources invested in building the town were impressive. According to the defters from the XVIth century, more than 100 waqfs were founded at Sarajevo by the end of the XVIth century.

In this article a short survey of the buildings constructed in Sarajevo during the XVth and the XVIth centuries is presented. All these buildings were constructed according to Ottoman architectural standards but they were adapted to the environment in which they appeared. The greatest number of the buildings were mosques which, besides their basic purpose, were centres of some city districts (mahalla) too. Some educational buildings such as, several Muslim secondary schools (madrasa), elementary schools (maktab) and libraries were also built. As the most important economic and commercial centre of the Bosnian sanjak, Sarajevo had several covered markets (bezistan), inns (han), karavanserais and numerous shops (dukan). As to buildings of public, health and humanitarian significance, several public kitchens (imaret), a water system, tavern rooms (musafirhana), public baths and numerous public taps were built. All these buildings were the result of individual endowments.